

A

KRITIKAI IRODALOMTÖRTÉNET

FOGALMÁRÓL.

Egyszersmind

bevezetésül a német irodalom új korának történetéhez.

FELOLVASÁS

melylyel a kolozsvári k. egyetemen „a német irodalom kritikai története Opitzon kezdve
(Új kor,)” ezimű előadásait 1873. Október 22-kén megkezdette

MELTZL HUGO.

Ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πάντα γῆ τάφος, καὶ οὐ
σιγῶν μόνον ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπιγραφῇ.
Thukydides.

BÉCS.

KIADJÁK FAESY & FRICK, CS. K. UDVARI KÖNYVÁRUSOK.
1875.

PROF. DR.

LEMCKE KÁROLY

URNAK

AMSTERDAMBAN,

AZ ÉRDEMDŰS AESTHETIKUS- ÉS NÉMET IRODALOMTÖRTÉNÉSZNÉK, SZERETETT TANÍTÓJÁNAK
ÉS NAGYON TISZTELT BARÁTJÁNAK

ajánlja

a szerző.

A KRITIKAI IRODALOMTÖRTÉNET FOGALMÁRÓL.

EGYSZERSMIND BEVEZETÉSÜL A NÉMET IRODALOM ÚJ KORÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

Uraim!

A német irodalom története felüli előadásimat nem ok nélkül kezdem meg az új kor történetén, mely közönséges beosztás szerint Opitzon veszi kezdetét. Mert ez az irodalom azon korszaka, mely inkább találkozik az általános közértelemmel mint akármely más s e felül az Urak (Europa legfiatalabb alma mater polgársága) részéről semmi különös előismereteket se veszen igénybe? Sőt gondolom, hogy már a közönséges német társalgási nyelv meglehetősen ismerete netáni formális nehézségek leküzdésére egyelőre elegendő lesz. Hiszen a 17. század nyelve, melyen Opitz irt, lényegében ugyanaz mint p. Scheffel J. V. vagy más nyelve a legújabbkori német remekírók szűk, nagyon szűk köréből. De azért, Uraim, az újabb német irodalom tanulmányát se képzeljék igen könnyűnek; mert itt is, mint mindenütt e világon, előbb fel kell törni a mogyoró kemény héját, hogy édes magjához juthassunk; itt is áll Hesiodos eléggé ősmert szava az izzadság és munkáról.

De meg is jutalmaztatik a szorgalom! Az újabb német irodalomnál szebb, gyümölcsözőbb, öröndetesebb tanulmányozási kört egyhamar aligha lelhetünk. Nem szükséges ugyan, hogy e tekintetben szavatosokra hivatkozzunk, legkevésbé németekre; — de mind a mellett nem mulaszthatom el, hogy egy amerikai hangra ne figyelmeztessem Önöket; még pedig szándékkal oly körből, melynek soha sem létezett nagyobb ellensége, mint éppen a német irodalom: a theologiaiból.

Parker Tivadar ismeretes amerikai hitszónok saját hazájában a német irodalom felett tartott felolvasásaiban így nyilatkozott: „Nézetünk szerint a német irodalom az egész újabb kor legszebb, legdusabb, legeredetiebb, legfrissebb és — legvallásosabb irodalma. Ezt érett megfontolás után állítjuk s. a. t.” Az utolsó epitheton egész köteteket foglal magában! De ezen amerikai hittudósnál sokkal nevezetesebb angol tekintélyekre tudnék hivatkozni, csak röviden felemlítve Macaulayt, Bulwert, Lowest, és különösen Carlylet, kik mindannyian a német irodalom legőszintebb és legnagyobb tisztelői. És mily számos jeles nevre lehetne még utalni a legkülömbözőbb nemzetek közül, Turgenew a leghíresebb

oros novellistától kezdve, ki Németországot szellemi honának nevezi, hol évek óta testileg is él, egészen Dr. Matsuki-kó-an japán költőig, ki több száz honfitársával a német művészet és irodalom éltető forrásából is merített.

De oly sok idegen hang között, legnagyobb hazánkfiának nevét ne felejtjük el! Eötvös báró, a világnak egyik legnemesebb szelleme és Petőfi mellett a legmelegebb magyar hazafi, nem utalt-e a német nyelv kincseire, melyekből nem csak Goethe Faust-ja volt Karthausi-jára legmélyebb befolyással? (Különösen e remekmű második könyvének 26. fejezetére, mely az egész világirodalom egyik legragyogóbb és legdrágább gyöngye!) S nem meritett-e Eötvös a német irodalomból ellentétben a legújabb magyar irodalomnak a Francziák *littérature facile*-jét majmoló azon éretlen irányával, melyet fájdalom még Petőfi is bizonyos mértékben követett (Hohér kötele, Bolond Istók, Apostol stb.). Nem is szólok bővebben Kazinczy-ról, ki a német irodalom cultusát (Goethe-t) hozta divatba Magyarországon, Bajza-ról, ki mint Lessing tanítványa mutatkozik, Vörösmarty-ról, Kölcsey-ről, kik a Francziák ellen a Németek mellett állottak, mert mindezeknek működése e részben alig tekintendő sikerültnek. De fájdalom materialisticus napjainkban még oly nevezetes jeladás is mint Eötvös érzérvétlenül elhangzik, materialisticus napjaink mocsárában, midőn mindent gyorsan csengő politikai-nemzetgazdasági tökének szeretnének felhasználni, midőn a nemzetiségi elvet még a tudomány sanctuariumában is, de annál inkább a művészetben állítják előtérbe, összezavarják egy nép irodalmát, művészetét és annak politikáját s mert az utóbbit talán veszélyesnek tartják, az elébbiben is veszélyt látnak.¹⁾ Hogy pedig ez mily nagy fonákság, azt az előkor története eléggé bebizonyította már. De ezen fonákság nem csak minálunk dívik, hazánkban; korántsem. Egyetlen nép sem üzte napjainkban oly nagy mértékben a nemzetiségi szédelgést, mint épen a francia, mely azt legelőször ugyszolván divatba hozta és a német. És ép ezért a legújabbkori irodalom mindkét népnél csakugyan eléggé silány, habár mennyiségileg eléggé kiterjedt. A költészetről szólok mindenekelőtt; mert ez az irodalom *κατ' ἐξοχήν*, a népnek lelke szíve.²⁾ És ez nem csak Német- és Franciaországban van így. Ma egyik nép költészete tultesz a másikon természetellenes erőtetett ficzamodásokban. Mai nap a költészetnek minden egyébnek csak nem költészetnek; a tudománynak minden egyébnek csak tudománynak nem szabad lennie. Mindenekelőtt, politikát nemzetgazdaságot, bölcsészetet sőt — pathológiát és ki tudja mit kell, hogy üzen a költészet, hogy a szellemi, s ezzel karöltve az anyagi tönkrejutást annál biztosabban idézze elő.

Régebben efféle nem történt s különösen az újabb német irodalom Opitz-tól Goethe-ig (ennek korában positiv, amaz-éban pedig negativ) számos czáfolhatlan bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy művészet és tudó-

mány megszűnnek művészetnek, tudománynak lenni, ha idegen irányzattal kaczerkodva félre teszik azon czélokot, melyek a művészet, a tudomány természetében lelik eredetöket. De még egy más idevágó, még pedig nagyon időszerű tanulságot is vonhatni le a német irodalom e korbéli tanulmányából, azt t. i. hogy idegen befolyások, bár mily hatalmasak, bár mily számosak is, valóban életképes és életrevaló nemzetet nem csak nem tehetnek tönkre soha, de minden bizonnyal hasznosok — előbb, vagy utóbb. Ha ez nem lenne igaz, akkor üres alaptalan phrazisnak kellene lennie Darwin „struggle of life”-jének. Ha a nyomorúságos német nép sohajait hallgatjuk, midőn a 30 éves háboru után, alig négy millió főt számítván, a legborzasztóbb anyagi, szellemi és erkölcsi romlásban elsüllyedve és idegen, különösen franczia befolyások által merőben meghódítva, sőt leigázva nyögött: s ha Németországnak akkori nyomoru állapotával némely mai magyar hazafiak, vagy politikusok panaszait pangermanismus-ról stb. összehasonlítjuk; akkor meg kell győződünk arról, hogy a nemzetek sorsa egészen más kezekbe van letéve, mintsem politikai lapok vezérezikkeit vagy parlamentek kifogyhatatlan speecheibe, vagy éppen nemzeti irodalomtörténetírásba.³⁾ De nem kevésbé ártatlan alakban tűnnek fel másrészt azon Vilmar-féle irodalomtörténeteszek, kik a német irodalomnak egy keresztyén-germán portás, vagy Moltke tábornok teendőit tulajdonítják.

És ez áttevet bennünket az irodalomtörténet módszerének kérdéséhez s ezzel kapcsolatban a kritikai irodalomtörténet fogalmának fejtegetéséhez, mai előadásom tulajdonképeni feladatához:

Az irodalomtörténetesznek is bizonyos értelemben művésznek kell lennie. Azon rajz melyet ad, a szerző egyéni minőségéhez képest saját szerű bélyegét kell hogy hordja magán. A szellemtelen böngészsek, kik az irodalmat minden szigorú rendszer, minden fölv mellőzésével adják elő, jobban tennék, ha az irodalom helyett valami más hasznosabb kézimester-séggel foglalkoznának. Már pedig a német irodalomtörténet írásában minden képzelhető alappal, minden lehető iránnyal találkozhatni. Így számtalanakból csak néhányot felemlítve Barthel-nek alapul szolgál a vallás, és pedig a keresztyén; Lemcke-nek a képzőművészetek; Gervinus-nak kapcsolatban a politikai történettel a történelem philosophiája, e pseudotudomány, mely modern alakjában Hegel gyártmánya. Így minden jobb szerzőnél az egész előadásán át valamely bizonyos szellemi irány mutatkozik Goethe „vörös fonala”-ként. Koberstein-Bartsch-nál a prosodia, Wackernagel-nél a nyelv fejlődése látszik különösen hangsúlyozva lenni; Cholevius-nál az irodalom „antik elemei.” Mások pedig nagyon helyesen a cultura történetét veszik alapul, általános vagy nemzeti tekintetben. Scherr az irodalom történetére ráhuz egy munkás zubbonyt és demokratikai és köztársasági szónoklatokat szavaltat el vele. A legnevezetesebb és legveszélyesebb tévedés azonban, melybe az irodalom történeteszet nap-

jainkban esik, mint már fent említettük: a fajpolitika és a nemzetiségi szédelés, mely, sok másokat mellőzve, különösen Menzel és Vilmar által műveltetett. Az irodalomtörténetnek e nemét csak napjainkban, illetőleg századunkban találták fel — sőt kedvéért egy új, saját-szerű szót is gyártattak, szót, melyet ezerek használnak anélkül hogy számot tudnának adni, minő értelmet tulajdonítanak e szónak s a nélkül hogy kérdeznék: honnan? és: miért? Szó, melyet egyik a másik után gondolatlanul ismét a nélkül hogy észre venné az otromba tautológiát: a német „nemzeti” irodalom! Azt hiszem, hogy Wachler (előbb hittanár Rinteln- és Marburgban, később a történet tanára Boroszlóban, ki 1767—1838 között élt), „felolvasások a német nemzeti irodalom felett” című művében („vorlesungen über die geschichte der teutschen nationallitteratur 2 kötet, Frankf. 1818—19.) volt az, ki legelőször állította fel ezen furcsa fogalmat, kétségkívül tendenciosus tekintetekből, melyek a Wartburgünnepe, a keletkező „burschenschaftok” és „karlsbadi határozatok” idejében külsőleg némi tekintetben indokoltak lehettek. De hogy a „nemzeti irodalom” modern fogalmának mikénti alkalmazása ingadozó, az többek között eléggé tűnik ki Koberstein-, a „nemzeti irodalomtörténet” egyik leghűbb követőjénél főképen irodalomtörténetének elején, hól a különben oly jeles és alapos tudós nem kis zavarban látszik lenni e fogalom igazolása tekintetében¹⁾ s miként a magyarok a németektől rendesen azt tanulják mit nem kellene, a mit kellene ellenben mellőzik, így magyar írók is felkarolták a pusztá, üres német fogalmat, „magyar nemzeti irodalom”-ról beszélvén. (Toldy nyomán több fiatalabb író.) Hasonlót a francziák és angolokról nem mondhatnánk. Jellemző azonban hogy mihelyt német író fog valamely idegen nemzet irodalomtörténetírásához azonnal becsempészi e kritikátlan fogalmát az idegen litteratúrába. Így cselekszik a különben jeles Kreyssig, (geschichte der französischen nationallitteratur.) De jóval Kreyssig előtt a francziáknál már Mager és Arnd. Sőt az utóbbi időkben még egy lengyel is elmimelte a fogalmat, azonban szintén német nyelven írt művében. (E. Lipnicki, geschichte der polnischen nationallitteratur, Mainz 1873.) A „nemzeti” irodalmárok legkülönösebbike mindenesetre azon német tudós, ki „amerikai nemzeti” irodalomtörténetet írt. E speciális német productum úgy látszik nagyobb mérvű exportnak kezd örvedeni. Azért ideje gyarlóságára és insoliditására figyelmeztetni.)

Németországban az utóbbi időkben különösen a költői irodalmat nevezték előszeretettel nemzeti irodalomnak, ellentétben a tudományos irodalommal (fachwissenschaft), mely utóbbinak egyedül tulajdonították a kosmopolitikus szerepet. Így a „nemzeti” irodalom divatba jött, de miként minden, a mi divatba jött, szükségképen valamikor ismét divatból ki kell hogy menjen, így előreláthatólag ez alapnélküli fogalom is rövid életű lesz. Minek is „nemzeti” német irodalomról szólni? Hiszen merő tautologia! Nevezhetjük e p. a Nibelungen-éneket

nemzeti éposznak? Hisz' a Sigfridmondát egész Indiáig vezethetjük fel, hol a legmesszebb ősidőkben nyomdokait találhatni! Csak egy, de tudomásom szerint eddigelé sehol még számba sem vett eset képzelhető, melyben a nemzeti irodalom fogalmának valóban némi értelme és jogosultsága lenne: ha t. i. az alatt bizonyos nemzet eredeti műveit értenők, azon művek ellentétében, melyeket valamely idegen nemzettől, tulajdonképen csak átvettünk, minők a fordítások, átdolgozások sat. De ez esetben is mily nehézségek állanának elő! Mert épen a legnevezetesebb és legbefolyásosabb műveknek tetemes száma lenne kiküszöbölendő a német nemzeti irodalomból: a Luther-féle szentírás, Voss Homérje, a Schlegel- és Tieck féle Shakespeare, Herder Cid-je és sok más! Ezt pedig bizonyára még a legnemzetiebb nemzeti irodalmár se tenné!

Mind ezekből azon tanulságot vonhatják le, Uraim, hogy minden időben, sőt sok, sok évszázaddal azelőtt, hogy a távirat, vasut, s a világhiálítások és nemzetközi congressusok találtattak fel, nemzetközi viszonyok már a legnagyobb szerepet játszották az irodalomban; mert azon szikra, mely a lángészből kiszökik, hamarább, hathatósabban gyújt mint maga a villanytelep, s jobban köti össze a népeket s nemzeteket mint a gőz és a vassínék. De mit mondjunk, ha napjainkban, midőn a közlekedési eszközök csakugyan bámulatos tökélyesítése folytán az egész földgömbet ugyszólván rövid néhány hét alatt átutazhatjuk, a szűkkeblű exclusiv nemzeti álláspontot valamely szellemi téren szüntelen hangsúlyozzák, sürgetik, ha például Klopstock-ot vagy Arndt E. M.-ot csupán azért nyilvánítják első rangú költői lángésznek, mivel ugy az egyik mint a másik nagy hazafi volt, míg igazság szerint Klopstock csak másodrangu, Arndt pedig éppen legutolsó rangú költő. Valóban ugy látszik, hogy, minél közelébb áll testileg a különböző nemzet, szellemileg annál messzebb szeretne egymástól maradni. Minden előítélet hazugság, melylyel az ember elsőbben saját magát, azután társát vezetí tévutra és minden hazugság egy másodikat szül és így tovább. Azért óhajtanám, hogy a mindennemű előítéletekkel telt modern „nemzeti“ irodalomtörténetírásnak idejekorán gát vessessék, s épen ezért szándékom, a németek irodalomtörténetét oly álláspontokról vizsgálni, melyet tudtommal eddig e téren még fel sem állítottak, habár csekély mérvben s öntudatlanul talán alkalmazhattak már. Ezen álláspont a kritikai.

A kritika színe alatt egyáltalán éppen napjainkban nagy visszaélések történtek ugyan és történnek még, de ezen sajnos körülmény az előítélettől ment férfit csak arra ösztönözheti, hogy az igazság, kritika után rendithetlennül megmaradjon, minden előítéleteknek, minden ellenségeskedésnek és félreértéseknek daczára is. Mert az igazsághoz csak egy ut vezet, a kritika, a becsületes kritika egyedül. De becsületes kritika alatt csak azt érthetjük, mely minden az emberrel született vagy vele nevelt előítéletet mellőzve, a művészet műveit csupán csak a valódi művészet mértékével, a tudomány műveit csupán

csak a valódi tudomány mértékével méri és mely minden egyebet, minden mellékttekinteteket félre tesz, tehát különösen a t ér (nemzet) és idő (divat) körülményeinek, ezen már Kant helyes metaphysikai felfogása szerint is legkivált az emberrel született előítéleteknek semmi befolyást nem enged.

A kritikai módszer tehát az egyedüli helyes ut, nem csak az irodalom történetében, de egyáltalában minden tudományban. A kritikai módszer minden írótól, bár mely nagy hirnek is örvendene, előbb ugyszólván igazoló jegyet fog bekérni, mielőtt őt a halhatlanság termébe bocsátná. Ezen jegy a lángész keresztlevele, melyet csak a természet, nem pedig valamely tudós, vagy nem tudós társaság, vagy gyorsan változó divat hatalma állíthat ki. S miután a lángészben rendesen benfoglaltatik az egyetemesség és sokoldaluság, azt lehetne mondani: az irodalom kritikai történetében rendesen csak oly írónak lesz helye, kinek általános (internationalis) jelentősége van és ezzel a nemzeti irodalom modern barbár fogalmának utolsó támasza elesik. És valóban a halhatlanságban tulajdonképen csak azon férfiak részesülnek, kik az egész emberiségért dolgoztak, vagy a mi egyre megy — szenvedtek; a többiek mindnyájan, a kisebb nagyobb mérvben képes tehetségek (talentumok, hazafias írók) egész nagy hosszú serge, ellenben a halhatlanság ajtaján kívül marad, s a kritikai történetben tekintetbe alig jöhet. Mindazonáltal se czélszerű se igazságos nem lenne, ha a másod és harmad rangu költőket és írókat, kik gyakran csak a viszonyok mostohasága miatt nagyobb nevezetességre nem vergődhettek stb. minden külömbség nélkül kizárnók. Csakhogy éppen ezen különbségilletőleg különböztetésben, mely nagyon nehéz, rejlik a lelkiismeretes kritikai történetírás nem csekély feladata. A kritikai módszer csak az alárendelt költők oly gyakori tendentiosus tulbecslése ellen fordul, de más felől gyakran nyílik alkalma félreismert költők és írók visszahelyezésére. (Rettung.⁵) Ezen másod és harmad rangu írók jelentősége azonban rendszerint csak szűkebb körű lehet, tehát a kritikai irodalomtörténetben is csak nagyon alárendelt állást foglalhatnak el. A közönséges nemzeti irodalmi történet pedig éppen ellenkezőleg cselekszik. Legelőször az irodalmi tekintélyek szűkebb körű, azaz helyi („nemzeti”) jelentőségét veszi szemügyre s csak azután vizsgálja azoknak universalis jelentőségét s így történik, hogy egy Opitzot ugyan azon terembe csúsztat be, melyben egy Lessing ül. A földolgot mellékdolognak tekintik. Mert itt is kell találkoznunk az emberi nem örökké uj átkával: az ítélőtehetség hiányával. De a valódi nagy szellem az egész világe, nem azon nemzeté, melynek körébe a véletlen, az érzéki világ ezen förtelmes kényura parancsára belécsöppent, rendesen a nélkül hogy e helyzettel éppen megelégedve lehetne. Shakespeare, Goethe, Petőfi bizonyos tekintetben inkább a világ, mintsem Angol-, Német- vagy Magyarország költői nevezhetők. Ugyanazon okból, melyből teszem fel Homer csak néhány száz évig volt saját nemzeteé, holott

már évezredek óta az egész világe, az egész emberiségé! — Ha tehát a kritika előtt egyfelől csak a lángész, de nem a közönséges tehetség (talentum) a valódi költő, a világ e legmagasztosabb czímére, tarthat igényt, ugy másfelől azon jelentőség irányadó, melyet a költő, vagy írónak a nemzetközi életben tulajdoníthatni. Lángész és egyetemesség azon két tényező, mely itt mindenekelőtt tekintetbe jön. Fölötte ritkán találhatik egyik a másik nélkül. Ellenben oly író, kinek az isteni szikrából csak kevés, vagy éppen semmi se jutott, kit a természet, mint Ariosto mondja, nem oly formába öntött, melyet később széttört, oly író, ki csak nagy nehezen vergődött fel, „hires” férfitá, avagy csak kedvező külső viszonyok által lett azzá (mint p. o. Opitz,) oly író legfőlebb száraz compilációk, vagy talán egy vagy más földi író local-patrioticus panegyrikusában lelheti dicsőségét; de az irodalom kritikai története által legjobb esetben csak arra használtatik fel, hogy a nagyobb emberek, a nagy szellemek, kik mellett talán az alaposság kedvéért ő is megemlítetik, csak annál fényesebben tűntessenek fel.

A methodologia kedvéért a valódi költőket egyáltalán három osztályba sorozhatnók; első-, másod- és harmad- (utolsó) rangu, vagy is: 1. universalis (nemzetközi), 2. nationalis (nemzeti), 3. localis (táj-) költőket kijelölve. (As utolsó osztályhoz számítandók nem csak a tájbeszéd hősei, minők: Hebel, Groth, Reuter, hanem a divat kegyenczei is. Az elsőrangúkhöz tartoznak a Goethe, Petőfik, a másodrangúkhöz a Klopstock, Arany-ok, a harmadrangúkhöz a Heine, Jókaiak.)

Midőn az egyetemességet internationalitást, azaz a kosmopolitismust, itt oly erősen hangsúlyozom, felkérem önöket, Uraim, hogy félre ne értse-nek s kissé magasabb álláspontra emelkedjenek, mint a közönséges kosmopolitismus, vagy éppen petroleumszagu internationalitás és commune, melynek jelszava: ubi bene, ibi patria. Véleményem csak az, hogy költő, ki kizárólagosan saját nemzetének élt és írt, az irodalom kritikai történetében nagyon alárendelt szerepet játszhat, ha nemzete mindjárt 50-milliónyi nemzet is mint p. a német. A főkérdés itt mindenekelőtt csak az: teremtett-e maradandó, örök becsű műveket a világnak? A mi pedig maradandó, az nem lehet valami mulandónak, tehát egy mulandó nemzetnek tulajdona; s ezért Homer, Shakespeare, Goethe, Petőfi stb. az egész világ tulajdona, mely őket élvezni, bámulni fogja, midőn rég sem Angolok, sem Hellenek, sem Németek, sem Magyarok nem fognak többé létezni. Ezen helyes belátásból indul ki Thukydides is, midőn oly mélyen mondja, hogy: „nagy emberek sirbeszéde a világ minden része, s nem egyedül saját honukban dicsőíti a sarkó felirata őket” (mely utóbbi azonban némelykor hiányzik is: p. a 1849. segesvári csata egyik martyrjánál.)

És valóban nagy szellemek életében a nemzeti mozzanat rendesen háttérbe szórul már magától is — egyet kivéve: a nyelv, az alak i mozzanatot, a szó legtágasabb értelmében. Ez azon tér, hol a legua-

gyobb írónak is nemzetinek lennie nem csak szabad, sőt szükségképen lennie *kell*. Mutassa meg itt nemzetiségét — tősgyökeres nyelvben! Nézzük csak Goethet, ki ugyan nem irt lángoló „hazafias” dalokat mint p. Herwegh, sőt ki Schopenhauerrel, elkeseredett órákban, kimondotta, miszerint szégyenli magát, hogy németté született; de ki mindezeknek daczára kétségkívül jobb és mennyivel hasznosabb német hazafi volt, mint akárki más, mint Herwegh maga.⁶⁾ — Mielőtt már most a rendelkezésünkre álló irodalmi segédeszközök és ezzel kapcsolatban azon kérdés fejtegetésébe bocsátkoznám, hogy a német irodalom történetének új korszakát miképen kell tanulmányozni? — czélszerű lesz, az egész német irodalom oriai területét lehető rövid vonásokban áttekinteni. Magától értetődik, hogy tökéletesen kielégítő beosztás lehetetlen, mert mint minden történet, úgy az irodalom története is az események szakadatlan láncolatát képezi. A közönséges beosztás szerint, melyet hol kisebb hol nagyobb elterésekkel és módosításokkal az írók nagyobb része elfogadott, következő VII korszak különböztetik meg, u. m.:

A. Ó kor.

I. korszak. Az ó felnémet nyelv kora. A keresztyén vallás bevezetése óta a keresztes hadjáratokig.

c. 350 — c. 1200.

II. korszak. A közép felnémet nyelv kora. Első klasszikai irodalmi korszak.

c. 1200—1320.

III. korszak. A mystikusok és mesterdalnokok kora.

c. 1320—1500.

B. Új kor.

IV. korszak. A reformatio korszaka. Luther-től Opitzig.

1517—1617.

V. korszak. Az idegen befolyások túlsúlya az irodalomban. Opitz-től Klopstockig.

1617—1748.

VI. korszak. Második klasszikai irodalmi korszak Klopstocktól Goethe halálaig.

1748—1832.

VII. korszak. A jelenkor irodalma. Goethe halála óta maig.

1832—1870.

Bevallom, hogy a német irodalomnak e szokásos beosztása kritikai állásponttól korántsem elégít ki mindenekben; hiányaira előadásim folyamán esetről esetre leendő alkalommal figyelmeztetni Önöket. Targyunk

azonban most csak az új kor (B). Ezen új kort a szó tágasabb értelmében tulajdonképen Opitz idején kell kezdenünk, még pedig azért, mivel legelsőbben Opitz fáradhatlan buzgalmának sikerült a Luther által alkotott új felnémet nyelvet meghonosítani tágabb körökben, névleg a költészetben is. Természetes körülményeknél fogva a protestans reformator Luther új nyelve eleinte csak protestans körökben terjedt el. Opitz volt az első, ki elég ügyességgel bírta, hogy a katolikus arisztokráciával is megkedveltesse az új nyelvet, mely azóta általános érvényre jutott. Opitz működése e részben nagyon hasonlít a másfélszázaddal későbbi Wieland-éhoz, bárha a két jellem között egyébiránt minden tekintetben elég nagy a különbség. Azért Opitznak: „*Prosodia germanica, oder büchlein von der teutschen poeterey*” című különben elég száraz, sőt gyarló és kontár műve — melyet néhány hóval szűkebb hazánk Erdélyből történt visszatérése után írt 1624-ben — ép úgy korszakot alkotott, mint Lessing lángeszű „*Laokoon*”-ja 1766-ban! Mind a mellett azonban magától értetik, hogy Opitz viszonya Schwabe von der Heyde Ernest költőhöz nyílt kérdés marad. (Eddig csak annyit tudunk, hogy Opitz von der Heyde-nek 1616-ban O. m. Frankfurtban megjelent művéből az „*erste anleitung*”-ot merítette reformjaihoz. De von der Heyde műve két három ügyes költemény kivételével nyom nélkül eltűnt.) Bármily kevésbé érdemlené a tudós Opitz a valódi költő czímét, mégis kényszerítve vagyunk tehát ezen álköltő és jellemtelen emberen új irodalmi korszakot kezdeni. Legalább ideiglenesen kell ezt tennünk, míg viszonya von der Heyde-hez nem derült ki egészen; derű, melyhez fájdalom kevés reményünk van.

Mindenesetre különös szeszélye az örökké furfangos történelemnek, hogy a német irodalom három epochalis mozzanatait innen, Erdély-szűkebb hazánkból indítja meg. Ugyanis a legrégebb német (gót) szavakat tartalmazó glossariumot Dioscorides görög orvos Daciában szerkeszté; Daciában teremté három századdal később Vulfila az első német bibliát; Daciában látjuk most a 17. század elején az újkor pseudoklassicismusának megalapítóját működni, Daciában hól-Zalatna környékén gyűjtögeti az adatokat elveszett Dacia antiqua című művéhez és a német irodalom reformjáról álmodozik. — S mind annak daczára hogy tizennyolcz hosszú század alatt ezen talajba veri három izben korszakainak gyökereit a német irodalom, nem maradt-e magyar tartomány e szép, bérzes hazánk? —

Ezen új kor, mely folyó félévi előadásim tárgya, három nagyobb részre oszlik; a közönséges beosztás is három korszakot különböztet. Ezen három nagy korszakot azonban előadásim folyamában ismét kisebb időszakokra és ezeket szükség esetében egyes fejezetekre kell osztanom, mivel különben a roppant nagy terület fölött helyes átnézetet nem nyerhetnénk. Most egyelőre csak a legdurvább contourákban saját beosztásomat iktatom ide:

A NÉMET IRODALOM UJ KORA.

A. Első rész: Uj kor.

VI. korszak. Opitz első fellépésén kezdve Klopstockig. Az idegen elemek túlsulya és a honi elemek ellensulya az irodalomban 1617—1765.

α) 1. időszak. Ugynevezett I. sziléziai iskola. 1624—1648.

β) 2. időszak. Ugynevezet II. sziléziai iskola. 1648—1720.

γ) 3. időszak. Átmeneti kor. 1720—1765.

B. Második rész: Ujabb kor.

VII. korszak. Lessing Laokoonán kezdve, Goethe Faust-jáig (I.rész.) A német irodalom második klassikai korszaka. 1766—1809.

δ) 1. időszak. „Sturm und Drang.“ 1766—1786.

ε) 2. időszak. „Blüte.“ 1787—1809.

C. Harmadik rész: Legujabb kor.

VIII. korszak. A szabadságharcz költészetétől maig. A romantica, reactio, pessimismus s egyáltalán az epigonok kora. A tudományok, névleg természettudományok túlsulya. 1810—1870.

ζ) 1. időszak. A romanticusok iskolája. 1810—1832.

η) 2. időszak. Márcziuselőtti romlás. 1833—1848.

θ) 3. időszak. Márcziusutáni romlás. 1849—1870.

A fentt közölt közönséges beosztáshoz képest **B**e három része az V., VI. és VII. korszak volna. Ámde nekünk már **A**-nál egy korszakkal többet kell különböztetnünk, értvén alatta a közönséges I. korszakot (I. A a 12. l.) megelőző azon kört, mely a gót, ó-éjszaki, angolszász és többi ó-német tájbeszédnek ép oly terjedelmes és nagyszerű, mint érdekes és tanulságos irodalmát önállóan karolja fel (Vulfila, Két Edda, Beówulf, Hildebrandének stb.) Ennélfogva az uj kor (szűkebb értelemben) nálam a VI. korszakot képezi eltérően; de eltérően végződik is. Ugyanis a közönséges beosztás szerint Klopstock volna a klassikai kor megnyitója s ő állana a következő (VII) korszak élén.

E kritikátlan felfogástól szintén el kell térnem. Opitz korát melynek főjellemze az idegen befolyások túlsulyában keresendő, nem szabad, nem lehet elválasztani Klopstock korától, mely utóbbi csak kiegészítő része az előbbinek, képezvén Opitz ellentámadt természetes reactiót: a honi elemek ellensulyát. Bővebb indokolást ehhez később. Lessing — és pedig 1766-ban megjelent halhatatlan Laokoon-ával, a költészet ez örökös kanonával — áll a második klassikai kor élén,

melynek végpontját Goethe Faust-ja (I. rész megj. 1809-ben) képezi, ezen legutolsó epochalis s valóban klasszikai költemény. Az erre következő kor-szak (VIII) a jelenkor irodalma a tudományban leli főszűlét, s hasonlítván a régi alexandriai korhoz, száz meg száz külön ágra oszlott szaktudományok bámulatos labirinthjébe vész el. Ez utolsó időszak kritikai beosztása éppen e miatt lehetetlenség, minthogy hozzá igen közel állván nyugodt, objectiv ítélet róla nehéz.

Helyesen jegyzi meg a fent idézett amerikai theologus Parker: „A ki csak műkedvelő, az a német irodalmat megérteni és áttekinteni nem képes. A dilettánsnak nincs mérve, nincs delejtűje zsebében, melylyel minden tárgyat ezen német könyvtengeren megmérhetne sat.“

A kiválóbb segédiradalom kis választékát a következőkben emlittem fel.*) Már fent volt alkalmunk néhány szerzőt futólagosan jellemeznünk. A német irodalom alapos tanulmányozására mindenek előtt ajánlandó: Goedeke K. vázlata, mely még nincs befejezve. Ezen óriási mű, mely eléggé szerényen csak „vázlat“nak nevezi magát ép oly nélkülözhetlen mint teszem fel Ueberweg „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ című munkája a bölcsezsnek. Mind két mű ezer meg ezer kötetű könyvtárt foglal magában és — pótol, oly részletesek és körülményesek, hogy még egyes írók elszórt hírlapi cikkeire is figyelemmel vannak. Goedeke műve természetesen csak a kutatók tanulmányozására nélkülözhetlen; közönséges (dilettans) használatra elegendő Kurz H. nagy műve, melynek közelebb egy IV. kötetel bővített új kiadása jelent meg. Ezen nagy mű számtalan jó és rossz arczkép- és más illusztrációkkal van ellátva és eléggé részletes, habár ítélete sok tekintetben ferde s az anyag beosztása is a költészet fajai szerint határozottan hibás és alkalmatlan. — Szigorú tanulmányra, különösen egyetemi czélokra nélkülözhetetlen s névleg a nyelv s a német prosodia fejlődése és története irányában legalkalmasabb a régi, jó Koberstein, kinek művét nem rég a kitűnő Bartsch heidelbergi tanár 5. kiadásban átdolgozva közrebocsátotta. E remekmű, óriási terjedelmében méltó helyet foglal el a fent nevezett két nagy mű mellett.

A német irodalomtörténeti munkák roppant nagy számából röviden még csak következő szerzőket említek fel, kik közül mindegyik legrosszabb esetben legalább a maga nemében fölülte érdekesnek fog találtatni: Ger-vinus, Vilmar, Wackernagel V., Cholevius, Schaefer J. W., Viehoff, Scherr J., Roquette O.

A legrégibb német irodalomtörténészek, kik közül legnevezetesebbek: Morhof (a német irodalomtörténet atyja: „Polyhistor“ Lűb. 1688,) Reimann („versuch einer einleitung in die historiam literariam“ 1713,) Manso

*) A most következő részleteket csak nagyon csonkítva, illetőleg rövidítve adhatom, minthogy bibliographiai tartalmuk s a hallgatótermen kívül aligha érdekel bírnak.

(1721 sk.) Koch (1790,) Nasser (1798,) Jördens (1806,) Müller A. (1807,) von der Hagen és Büsching (1812,) Wachler (1818—19,) Horn F. (1822,) Mone (1830,) Menzel (1835,) bővebben többé tekintetbe alig jöhetnek, mert az ezen írók által napfényre hozott eredmények az újabb nagyobb művekben, különösen a Goedeke és Koberstein-ében már nagyobb részt fel vannak dolgozva. A mi hátramaradt volna, azt irod. folyóiratok gyűjtenek, minő a Gosche-Schnorr-, a Wagner-féle s m.

A kisebb különösen, vagy kizárólagosan iskolai használatra irt német irodalmi kézikönyvek száma felmegy százokra s annyi polyva között természetesen csak kevés lehet a tiszta búza. E kisebb kézikönyvek szerzői közül csak Pischon, Seinecke, Hahn, Schäfer és Weber heidelbergi igazgatót említem fel. Ezekből Pischon kézikönyve legjobb, és inkább megérdemelte volna a magyarra való fordítást mint Weber kisebb vezérfonala, melynek magyar kiadása (Pest 1869) sok tekintetben tökéletlen. Noha e Weber-féle compilationnak már eredetiben is megvannak nagy hibái, mégis összehasonlíthatlanul jobb mint a többi idevágó magyar nyelven irt kézikönyvek, melyek eltekintve egyéb hibáktól szikrát se mutatnak önálló fel fogásból. Idevágó gyárkészítményeket rendesen „für schule und haus“ szoktak előállítani. Nincs szükség részletesebben ovakodásra inteni ez irodalommal szemben (Schwarz Ede s m.)

A német irodalom történetének egész nagy, dús saját irodalma van már; ennek részletes előadása tárgya lehetne egy új tudománynak az irodalomtörténet történetének, mely jövő tudomány megalapítására már rég tettek lépést a németek. (Hoffmann v. Fallersl., Vater, Raumer s m.)

Az eddig felsorolt bibliographia csak általánosan és egészben értekezik a német irod. történetéről. Egyes korszakokat, ugymint egyes írókat tárgyzó részletesebb műveket, monographiákat az illő helyen fel fogok említeni.

E helyt csak az új kor feletti általánosabb segédeszközököt tárgyalhatjuk és pedig röviden csak következő neveket felemlítve: Hillebrand, Hettner, Schmidt Julian, Gruppe, Schäfer és mindenek felett az amsterdami akadémia tanára: Lemcke K. „geschichte der deutschen dichtungskunst neuerer zeit“ című, 3 kötetre szabott művét, melynek még csak az I. kötete jelent meg (Lipsz 1871.) E mű ép oly finom izléssel van írva, mint általánosan elterjedt aesthetikája. Itten még egy más feledhetlen tanítóm és igen tisztelt barátom művére figyelmeztetek: Minckwitz Johannes (Lipszei tanár), részint túlszigoru, részint bizarr és kausticus ítéletei daczára fölötte érdekes és tanulságos „der illustrierte neuhochdeutsche parnasz 1740—1860“ című művére (Lipsze 1860, 2. kiadás 1864,) mely maga idejében nagy zajt költött. E mű elővigyázattal használandó kezdők kezében.

Végül nevezetesen olcsóság tekintetéből, különösen azon hallgatóim számára, kik a német nyelvet még nem bírják tökéletesen s középtanodai

czélokra akarják elsajátítani azt, ajánlom: Lüben und Nacke „einführung in die deutsche litteratur“ czimű Lipcsében Brandstetter ösmeretes paedagogiai könyvtárusnál 3 nagy kötetben megjelent kitűnő iskolakönyvét s az ezzel kapcsolatban álló Lüben-féle olvasókönyvet: „auswahl charakteristischer dichtungs- und prosastücke“ (1864.) Az előbbi nagyobb részét Thewrewk A. magyarra is fordította, csak hogy olvasókönyv alakjában s így újból egyesítette, mit — az eredeti mű szerzői bölcse elválasztottak. Sokkal jobb választékot mint az említett egyoldalu iskolaférfiak, nyujt Goedeke híres chrestomáthiája, és pedig tekintettel a szövegeltérésekre, minélfogva inkább egyetemi, mint középtanodai használatra való. — Ki nem ösmerné Wackernagel, ugymint Pischon idevágó óriási műveit? Wolff O. „házikincsei“ még ösmeretesebbek, de tudományos használatra nem valók. A remekírókból összeállított nagyobb gyűjteményekre, minő több rendbéli létezik, csak röviden figyelmeztetek. Legjobb e nemben a nem eléggé ajánlható Brockhaus-féle négy rendbeli collectio: a sárga (középkor,) kék (16. század,) barna (17. század,) és fekete (18. és 19. század.)

Már fent volt alkalmam Önöknek, uraim, a német irodalmi tanulmányok két előnyét megnevezni; útalok it végül még egy harmadikra, és ez az olvasmányban rejlik, melyet Önöknek legmelegebben ajánlok. Irodalmi történet, olvasmány nélkül nem képzelhető. De hangsúlyoznom kell, hogy a remekírók olvasásáról szolok. Mai nap egyáltalában a helyes német nyelvérzés fájdalom kezd eltűnni s ha ezt még az újabb íróknál aggasztó mérvben észleljük, (Spielhagen, Freytag, Laube, Auerbach, s a többi divatíróknál) úgy nem kell csodálkoznunk ha a közéletben oly ritkán találjuk a német nyelv correct és szép alkalmaztatását.⁷⁾ Mai nap nem olvasnak remekíró; hírlapok, ezen napról napra készített kalendáriumok, divatos cikkek képezik a mai „művelt“ világ olvasmányát és a gőzgyorsaságban, melylyel napjainkban minden dolgot egyrésztől természetnek, másrésztől pedig fogyasztanak, elvész a nyelvtan, az irály, az aesthetika és a nyelv szelleme. Azért, Uraim, legyenek óvatosak minden ujjal szemben. Tartsák magokat a régi, már eléggé kipróbált szerzőkhez s minden új író csak bizalmatlansággal vegyenek kezökbe. Ez alkalommal legyen szabad még egyet mondanom. Akarom, hogy Önök tanuljanak valamit. Ha Önök közül valaki csak azért látogatja ez előadásaimat, hogy itt talán új és soha sem hallott nevek és adatok birtokába jutva, azokat szépen jegyezze fel, („schwarz auf weisz“ mint Faust tanulója,) de azokkal később soha se törődjék többé, úgy őszintén kérném, hogy idejét ne vesztegesse. Elvárom, hogy saját ellenőrzések és mintegy önszemlélet által állításaim helyes, vagy nem helyes voltáról meggyőződést szerezzenek magoknak. Egyáltalában soha se esküdjenek in verba magistri, hanem az egymással ellenkezésben lévő ítéleteket hasonlítsák össze, és képezzenek magoknak, miheylt szükségesnek tartják egy harmadikat, jobbat. Szóval elvárom, hogy azon német írókat, kikre kiválóan figyelmeztetni fogom, el is olvassák, — természetesen nem

mind — mert erre egész hosszú emberi élet kellene; de legalább a legnevezetesebbeket, szükség esetében csak egy kisebb gyűjteményt, mutatványt (peldául a fent idézett Lüben-, vagy még inkább a Goedeke-, vagy Pischon-féle gyűjteményt.) Azt akarom hogy tanuljanak, nem azt, hogy talán tudományjal Önök előtt dicsekedjem. Holt tudomány szerintem nagyon silány díz — csak hogy rendszerint tulajdonosának, fájdalom, nem árt annyira, mint éppen tisztelőjének vagy utánczójának.

JEGYZETEK.

Egyetemi felolvasások ép, változatlan közlésével a szerző egyáltalán korántsem ért ugyan egyet; de ha mindazonáltal (már másod ízben) egyenesen elve ellen cselekszik, akkor csak külső körülmények bírták arra, hogy így cselekszik. Ugyanis midőn megnyitó előadásokat tesz közzé a tanár, akkor ezek az ő részéről mintegy programmul szolgálhatnak az egyetemi hallgatók kezében, vagy legalább a gyorsan ellebegő szóbeli fejtegetés helyébe szilárdabb alapvonalakat nyújthatván az érdeklődőknek, kézzelfoghatóbbá, érthetőbbé teszik a tanár egész irányát, vagy irodalmi céljait. E részben tehát a megnyitó előadás kivételt képez egyetemi előadások alól egyáltalán véve.

Hogy miért nem értek egyet egyetemi előadások változatlan közlésével, annak oka korántsem rejlik ama különösen Németországon követett elvben, miszerint, képlegesen beszélve: a pap igenis kétszer prédikál, csak hogy két külön hallgatóságnak; hanem, hogy ismét képlegesen fejezzem ki, abban: miszerint természetes ösztönből szeretjük a nagy közönség, a nyilvánosság elől, legalább eredeti alakban, minél tovább elzárni a legkedvesebb barátjainkkal történt társalgást, levelezést stb. S kedvesebb barátjai a tanárnak kik lehetnének, mint hallgatói? A nagy közönségnek ugy sincs szíve, nincs érzéke igénytelen, nehéz tudományos működés iránt, mely talán nem is annyira lassan, mint inkább észrevétlenül fejlődik. A nagy közönség csak a csillogó, pattanó eredményeket szereti. Ilyenekkel pedig vajmi ritkán szolgálhat komoly tudomány.

Magától értetik, hogy e felolvasás korántsem meríthette ki főtartalmát: a kritikai irodalomtörténet fogalmát. Azt már a tér szűkvolta tiltá el. Az egész kérdés tüzetesebb és terjedelmesebb fejtegetésébe másutt, különösen szóbeli előadáson bocsátkoznom bő alkalmam volt és lesz is.

A most következő néhány jegyzetet, mely nagyobbbrészt a szóbeli előadás keretén kívül maradt, csak mintegy ráadásul, vagy akár a 15. lapon említett részletekért való kipótlásul helyeztem ide.

1) 6. l. Különben Arany János „Koszoru“ című folyóiratának már 1865-ben tánt fel a magyar irodalom közönyössége a szomszéd nagy culturnépével szemben. Mire nézve következő jellemző megjegyzéseket tesz. (260. l.) „A magyar író és olvasóközönség egy idő óta nem kíséri oly figyelemmel a német szépirodalom

mozgalmaikat, mint a múlt század vége óta a jelen évszázad első tizedeiben stb. — És ez általában jól is van így; szélesebb látkör ment meg bennünket az egyoldalú elfogultságtól német példák iránt. De másrésről óhajtanilehet, hogy íróink a német literaturát is az érdemletten alúlne bősüljék. S éppen az 1850 óta eltelt időszak az, melyben minél kevesebb hangzik át hozzánk a német irodalomból stb. A legújabb magyar irodalom azonban csekély nézetem szerint a német klasszicizmus befolyását alig érezte eddig még sokkal nagyobb mérvben mint a japán irodalomét. Mit értenek nálunk exclusiv „nemzeti” körökben (s fájdalom másutt is) „német” nyelv- vagy irodalom alatt? És mit fordítanak német-ből? Nincs a német, ugymint angol és francia papirkosár- vagy zúgirodalomnak, azon legrútább gyomja, melyet át nem ültettek volna a magyarba, holott a Laokoönok, a Kritik der reinen Vernunftoktól éjszakasarki távolságban marad Magyarország. Pedig ezeknek elsajátítása felérne egy kamatnélküli öt-milliárdnyi idegen kölcsönnel, legalább mindaddig még, míg — knowledge is power.

2) 6. l. E tekintetben fölötte érdekes Rodenberg Gyula, berlini író, közelebb tartott egy nyilvános felolvasása, melyről a napisajtó is megemlékezett (V. ö. Rodenberg Salon egy 1873. novemberi (?) füzetét.)

3) 7. l. Mily messze maradt Schiller eleven ecsetlése Wallenstein-jában a 30 éves háború zordon valóságától! V. ö. csak Henne a. Rh. Kulturgeschichte der neueren zeit. Lpz. 1871. 7. l.: „der 30jähr. krieg kostete Deutschland, welches am ende desselben“ (tehát éppen Öpitz korszakáról, van szó!) „nur noch vier millionen einwohner zählte, zwei drittheile seiner bevölkerung. In der grafenschaft Henneberg kamen 19 dörfer in den jahren 1634—1649 von 1773 familien auf 316, von 1717 häusern auf 627, von 1402 rindern auf 244, von 485 pferden auf 73, von 158 ziegen auf 26 und von 4616 schafen auf — keines herunter. Die zahl der häuser und pferde waren 1849 noch nicht wieder erreicht, die der schafe beinahe stb.“

4) 8. l. Bartsch maga, ki közelebb oly gyönyörű kiadásban újból átdolgozva közrebocsátá e művet, helyben hagyta a Koberstein-féle „nesze semmi, fogd meg jól“-t. — (Einleitung 1. l.) „Die litteratur der deutschen überhaupt umfasst die gesammtheit der von diesem volke in sprache und schrift niedergelegten geistesproducte, ohne rücksicht auf form und inhalt derselben“ (tehát semmi!) „Die deutsche nationallitteratur ist ein teil jener gesammtheit.“ (tehát a semminek egy része!) „Sie begreift streng genommen, nur diejenigen schriftlichen werke, welche auf künstlerischem wege hervorgebracht, sowohl ihrer form, wie ihrem inneren wesen nach ein eigenthümlich deutsches gepräge an sich tragen, wodurch sie sich von den litterarischen erzeugnissen anderer nationen an sich und ohne rücksicht auf die sprache unterscheiden etc.“

5) 10. l. A „retten“ szó ez irodalmi értelmében Lessing-től származik.

6) 12: l. Goethe-t azonban még maga a „turnvater“ Jahn is „deutsche dichter“-nek nevezte, Goethe-t, kit tudvalevőleg több tulbuzgó patriota éppen hazafias oldaláról elég élesen megtámadott. Jellemzők Grimm J., ugymint Wachsmuth

s. m. Jahn-éhoz hasonló ítéletei is. Szépen jegyzi meg Schlegel F. „nicht Hermann und Wodan sind die nationalgötter der deutschen, sondern die kunst und wissenschaft.“

7) 17. l. E sajnos körülményre senki se figyelmeztetett már évtizedekkel ezelőtt oly élesen mint Schopenhauer Arthur, és pedig műveinek legkülönbözőbb helyein. A tárgyról tudvalevőleg nagyobb értekezést is hagyott hátra. Ugy látszik hogy valahára a legutóbbi időkben e téren is felébredt a helyes önérték és önbecsülés a németeknél; de a „nemzeti“ irodalomtörténet nagy fájdalmára és a sors kiváló furfangából éppen — francia születésű és ajku (schweizi?) tudós Du Bois Reymond lett az, ki ez ügyet sürgeti (a német császár születésnapján mint a berlini egyetem rektorától tartott beszédében 1874. Aprilisban.)

B

32413